

RADOSLAV VEČERKA

RUSKOCÍRKEVNĚSLOVANSKÉ III

Jestliže jubilant, s nímž pojí autora této glosy nejen dlouholeté přátelství, nýbrž i společný odborný zájem o historickou slovanskou syntax, zasáhl před časem jako rusista do českého hláskosloví pojednáním o *žd* [17], budiž dovoleno členu katedry českého jazyka „revanšovat se“ kolegovi in syntacticis úvahou o ruskocírkevněslovanském *ш*.

Patří k základním školským poznatkům, že klasická staroslověnština kanonických památek má za psl. **tj* a **kt* střídnici *št*, např. *svěšta*, *nošť* < **světjā*, **noktīs*, kdežto ruština od svých historických počátků *č*, tedy *svěča*, *nočь*. Když však byla na Rus v souvislosti s jejím pokřtěním koncem 10. stol. přinesena z Prvního bulharského carství staroslověnština jako jazyk liturgický a vůbec církevní, objevoval se v starých ruských památkách na místech etymologického **tj* a **kt* i příslušný stsl. cyrilský grafém *ш* (č. 1 v seznamu na konci článku), ale byl podle souhlasného mínění historiků ruského jazyka realizován jako *šč*. Svědčí o tom jak alternativní, třebaže jen řídké bigrafematické psaní *šč* doložené v památkách 11. — 12. stol. v případech jako *ОТВЪШЧА* (vedle *ОТВЪЩА*), tak i ty formy současné spisovné ruštiny s dlouhým měkkým *ш* na místě staršího *šč*, které jsou tu dědictvím a pokračováním původních tvarů církevněslovanských, jako např. participia na -*шнѣ*, 1. os. na -*шѣ* a trpného minulého participia na -*шнѣ* (od sloves na -*т-итѣ* aj.

Případy jako *НОЩЬ*, *СВЪЩА* apod., dobře doložené v starých ruskocírkevněslovanských památkách, jsou ovšem zvláštní potud, že se jejich fónická realizace jako *šč* neshoduje ani s klasickou staroslověnštinou, která měla *št*, ani s živým územ ruským, v kterém bylo *č* (ostatně — řídkěji — vedle podob původu staroslověnského rovněž doložené, tedy *НОЧЬ*, *СВЪЧА*). V odborné literatuře se toto poněkud neočekávané a svým způsobem vlastně překvapující *šč* vykládá zpravidla jako důsledek toho, že ve staré Rusi vykonávali zprvu misijní, katechetickou a učitelenskou činnost bulharští kněží z jihozápadních oblastí země, kde bylo *šč* za **tj* a **kt* normální střídnicí (např. [22], str. 90). Tento výklad však naráží na nemalé potíže.

Především je třeba říci, že rozšíření střídnice *šč* za **tj* a **kt* v dnešních bulharských dialektech je silně omezeno. V nářečním bulharském atlase je zachyceno pouze v jihozápadní oblasti, a to jen v šesti výzkumných bodech

z několika set, v nichž jsou na tomto území střídnice jiné: *št*, *šk*, *č* a *š* ([2], mapa 91); je kromě toho doloženo v dnešní Makedonské republice „v některých dialektech“ [12]. Pravda, dnešní řídký a teritoriálně značně omezený výskyt střídnice *šč* za **tj* a **kt* nemusí ještě bezvadně reflektovat stav starý, neboť dnešní *št*, nejvíce na území bulharského jazyka rozšířené, není vlastně nic jiného než mladší vývojový stupeň staršího *šč* (tj. *štš*), v němž došlo k disimilativnímu zániku druhé tupé sykavky; a je pak otázka, kdy se tento proces na jednotlivých částech bulharského teritoria uskutečnil. Pro nejstarší fázi vývoje v bulharsko-makedonském areálu bude proto nutno počítat s větším územním rozšířením *šč* a dnešní stav hodnotit jako jeho vzácné zbytkové petrefakty.

I o samé staroslověnštině jako prvním slovanském jazyce spisovném založeném na bulharsko-makedonské bázi lze ostatně říci, že připomenutá výše poučka o střídnici *št* v něm neplatí absolutně a bez výhrad. Pro jeho nejstarší vývojovou fázi nazývanou „prastaroslověnština“ nebo „soluňská staroslověnština“ se z grafické podoby litery „šta“ (č. 2), která se objevuje v domácích slovech na místě etymologického **tj* a **kt*, většinou usuzuje, že to pravděpodobně nebyl grafém označující *št* (*š*-ová složka v něm graficky obsažena je, zato *t*-ová nikoli: grafém č. 3 = *t*); někteří autoři v něm tuší zjednodušenou ligaturu *š+č* (hlahol. grafém č. 4 = *č*), jiní kompaktní literu, která měla své místo v starých abecedářiích i svou číselnou hodnotu, a označovala by tedy foném jiný, snad *ť* nebo *ķ*; o těchto otázkách je za poslední půlstoletí už rozsáhlá literatura (srov. např. [1, 4, 6, 9, 14, 15, 16, 18, 25, 28, 29, 32, 33] aj.). Ať však byla fónická hodnota této litery v původní hlaholské abecedě Konstantina-Cyrila jakákoli, další vývoj spisovného jazyka, který pravděpodobně prošel dvěma soustavnými reformami, nejprve moravskou [15, 31] a poté bulharskou, byl takový, že na přelomu 10. a 11. stol. už byla v písemnictví prvního bulharského carství hodnocena jako grafický znak pro *št*, jak zevrubně a důmyslně prokázal V. Tkadlčík [24]. V kanonických památkách alternuje s bigrafematickou sekvencí *š+t* a pouze s ní (nikdy tu není doloženo *š+č*) a v konfrontaci s texty psanými druhým písmem stsl. literatury, cyrilicí, je protějškem (fonologickým i podobností grafickou) grafému č. 1, jehož původní hodnota *št* jakožto ligatury III a (subsribovaného) *T* je mimo pochybnost. Toto tedy byla jazyková norma, která byla exportována z Bulharska na Rus. A je velmi nepravděpodobné, že by církevní politická akce takového významu a rozsahu byla svěřena církevním ústavům z odlehlé jihozápadní provincie bulharského státu (kde bychom snad mohli připustit — nedůsledné — nářečně archaické vyslovování *šč*); spíše bychom očekávali aktivitu vycházející z politického a církevního ústředí, ze sídelního střediska přěslavského, kde se *št* normy spisovné opíralo navíc i o shodný živý úzus jeho regionu. V každém případě se jeví jako sotva udržitelný předpoklad, že by křesť Rusi a zavedení písemnictví i celé pozdější jazykové a literární proudění z Bulharska do kyjevského státu bylo výlučně nebo převahou dílem příslušníků bulharských *šč*-ových dialektů.

Ale i kdyby se tato málo pravděpodobná domněnka potvrdila, sotva by to mohlo mít v písemnictví staré Rusi ty důsledky, které tu při zavedení výslovnosti *šč* pro grafém *ш* právě tito bulharští nářeční mluvčí údajně měli. Vztah mezi lidovým dialektem a spisovným jazykem nelze totiž vést tak nákrátko, jak je tomu ve výkladu ruskocírkevněslovanského *šč* jako odrazu

bulharského dialektismu. Žádný spisovný jazyk není prostým grafickým záznamem živé nářeční mluvy ani libovolným konglomerátem prvků z různých dialektů podle krajové příslušnosti svého aktivního uživatele, nýbrž představuje vždy jistou nadregionální normu, v podstatě jednotnou a jen s jistou mírou variability. To ovšem platí v plné míře i o staroslověněštině, která v době, kdy začínala fungovat jako nástroj christianizace kyjevského státu, měla už za sebou více než stoletou literární tradici, těšila se zcela mimořádné společenské prestiži a byla už po několik generací předmětem uvědomělé normotvorné péče; její zvládnutí neprobíhalo spontánně, nýbrž jako výsledek institucionálně organizovaného a v podstatě centrálně řízeného školení, při němž se písmu a jazyku učilo na textech v dobovém pojetí posvátných, a nadaných tedy mimořádnou jazykově normativní autoritou. Proto také byla tato norma v rámci jednoho státního útvaru a jeho církevní organizace v podstatě jednotná, i když se v jednotlivých rukopisech odrážejí různé grafické zvyklosti různých skriptorií a literárních středisek a i když se v nich též mohou nesoustavně objevovat prvky z různých nářečí [3]. Takové dialektismy — pro filologa arci velmi cenné, neboť z nich může činit závěry textově kritické povahy, získávat poznatky o místě vzniku protografu a cestách jeho opisování, o autorovi i kopistech apod. — nejsou však ničím jiným než nápadnými jednotlivostmi na pozadí statisticky převažujícího normálu. A tímto zcela běžným normálem bylo v případě střídnice za psl. *tj a *kt v staroslověněštině na přelomu 10. a 11. stol. a ve stol. jedenáctém na území Bulharska *št*, nikoli *šč*.

Na základě dosavadních úvah musíme tedy domněnku o tom, že by se noremní, statisticky silně zastoupené ruskocírkevněslovanské *šč* v památkách 11.—12. stol. bylo zformovalo vlivem bulharské nářeční výslovnosti, pokládat za nepravděpodobnou. Ostatně o tom, že se staroruské písemnictví setkávalo v rukopisech přinesených sem z Bulharska s bulharským noremním *št*, svědčí (řídke) doklady typu *сѣмѣтѣ* (ze Sborníku Svjatoslavova 1076, 1. 50, viz [23], III, sl. 301; též [21]), o nichž ovšem nelze rozhodnout, zda zachovávají grafickou podobu svých bulharských předloh, nebo zda reflektují výslovnost bulharských „knižníků“.

Dále je třeba zdůraznit, že pro ustavení a ustálení grafických a výslovnostních norem v starém ruskocírkevněslovanském písemnictví vůbec byla výslovnost bulharského kléru na Rusi v případech diferencí mezi výslovností ruskou a bulharskou jen málo směrodatná a že se někdy neuplatnila vůbec. Bylo tomu tak v těch případech, kdy staroslověnská abeceda zachovávala grafické rozlišení fonémů původně různých, které však v ruštině mezitím splynuly ve foném jediný: v tom případě se obě původní stsl. litery staly na Rusi grafickými variantami jediného fonému a začalo se jich užívat z hlediska etymologického promiscue. Tak tomu bylo s literami označujícími v klasické staroslověněštině nosovky: *кѣтѣ* se v ní původně vyslovovalo *klętva*, ale *землѣ* *zemla*, *мѣка* *meka*, ale *емоу* *jemu*. Zato na Rusi už od 10. stol. přešly nosovky v samohlásky ústní, takže se tu vyskytovalo v živé mluvě nerozlišené *klatva* i *zemla*, *muka* i *jemu*: v písemnictví se obě litery pro původní nosovky, tzv. „jusy“, staly na Rusi druhým, variantním označením hlásek 'a/ja a u, a pak se tedy mohlo na základě tzv. „zvrtné písecké analogie“ psát i *землѣ* a *емѣ* a ovšem též *кѣтѣ* a *моука*. Rozlišená výslovnost etymologických nosovek na jedné straně a na druhé straně 'a/ja a u v praxi bul-

harských písmáků (ať už byla konkrétně jakákoliv) neměla dostatek moci, aby tomuto procesu v staroruském písemnictví zabránila.

Podobný vývoj bychom vlastně očekávali i v případě grafémů Ч a Ш. Jestliže každý z nich označoval v klasické staroslověnštině v slovech jako ПЕЧЕМЬ nebo СВѢЩА hlásku různou, pak na Rusi po přechodu psl. *tj a *kt v č se v druhém z nich vyslovovalo v živé mluvě stejné č jako v prvním a situace tu připomínala stav starých nosovek a jejich grafického označování v písemnictví. Faktické řešení však bylo v tomto případě zásadně jiné: grafém Ш se variantním označením hlásky č nestal a k totální grafické promiskuitě grafémů Ч a Ш v rukopisech staré Rusi nedošlo. Přitom rozlišená výslovnost staroslověnského Ч a Ш v praxi rodilých Bulharů na Rusi sotva mohla mít dost síly k tomu, aby zachovala grafematickou samostatnost Ш, když ji nedokázala zachovat u liter ▲ a Ж. Pro grafém Ш se však nabízí řešení jiné, které je zároveň vysvětlením i vzniku jeho nové platnosti šč.

V klasické staroslověnštině se grafému Ш užívalo i na místech etymologického *st < *stj a *sk; byla v ní tedy jedna společná střídnice jak ze pův. *tj a *kt, tak i za *st a *sk, např. nejen СВѢЩА a НОЩЬ, ale též ПОВѢЖ < *pust-jo (srov. inf. *pust-iti*) nebo ИЩЖ < *isk-jo (srov. inf. *isk-ati*). V ruštině se však na rozdíl od č < *tj/kt za *st a *sk vyvinulo šč, takže např. poslední dvě citovaná slova se na ruské půdě vyslovovala *pušču* a *išču*. Když se tato živá, na východoslovanském území autochtonní výslovnost setkala s uvedeným grafickým obrazem střídnic psl. *st a *sk v písemnictví přineseném na Rus z Bulharska, byl v takových slovech grafém Ш přirozeně interpretován ruským způsobem, tj. byla mu přisouzena výslovnostní hodnota šč, a zůstal zachován jako samostatný grafém. Protože se však v klasické staroslověnštině objevoval i na místech etymologického *tj a *kt, tedy v slovech jako СВѢЩА a НОЩЬ, byl v ruském písemnictví i v nich čten jako šč (a svědectví této staré, na ruské půdě vzniklé jeho fónické realizace jsou zachována ještě i v novoruských spisovných útvarech zděděných z církevní slovanštiny, tj. v participiích na -щій a -щен[ный] atd.). Rozdíl od domácích podob slov typu *svěča* a *nočь* nebyl nikterak na překážku jejich literární podobě *svěšča* a *noščь*, neboť ta mohla být — a zjevně i byla — v komplexní jazykové realitě staré Rusi hodnocena jako příznak jejich spisovnosti, náležitosti a určenosti k užití literárnímu. Ne plný souhlas s živým domácím územ se ostatně už pro počáteční fáze ruskocírkevněslovanského písemnictví předpokládá v zavedení standardizované „umělé“ výslovnosti csl. textů vůbec [7].

Staroslověnské grafémy citované v článku

Щ   Ш   Ѡ   ѡ

1

2

3

4

РУССКО-ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОЕ Щ

Произношение „šč“ графемы Щ за посл. *tj/*kt (в словах, как СВЪЩА, НОЩЬ) в русско-ц.-сл. памятниках не возникло под влиянием болгарского диалектного произношения. Оно образовалось на девнерусской почве в случаях, в которых графема Щ ст.-сл. памятников стояла на месте этимологических *sl < *stj и *sk': слова, как ПОУЩѢ, ИЩѢ (в классическом ст.-сл. *pušto, išto*), произносили здесь *pušču, išču*, и графема Щ приобрела, таким образом, в произношении русских „книжников“ естественно фонетическую стоймость *šč*, которую сохранила также в словах типа СВЪЩА, НОЩЬ; отличие произношения последних от исконно русского *svěša, noš* служило в комплексной языковой действительности древней Руси признаком их принадлежности к литературному функциональному стилю.

LITERATURA

- [1] R. Auty: *Glagolitic „děrv“ and „šta“*. Facts, Conjectures and Probabilities (in: *Collectanea St. Ivšić*, Zagreb 1963, 5—11).
- [2] *Bългарski dialekten atlas III. Jugozapadna Bălgarija*, Sofija 1974.
- [3] I. Dobrev, P. Penkova: *Starobălgarskite ortografični otklonenija, sâpostaveni s osnovnite napravlenija vâv fonetičnite izmenenija prez X—XI v.* (Izv. na Inst. za bălg. ez., kn. 16, 1968, 399—410).
- [4] N. Durnovo: *Mysli i predpoloženija o proischoždeniju st.-sl. jazyka i slavjanskich alfavitov* (Byzantinoslavica 1, 1929, 48—85).
- [5] P. Filkova: *Nekotoryje problemy izučenija drevnebolgarskoj i cerkovnoslavjanskoj tradicii v istorii russkogo literaturnogo jazyka* (Slavjanska filologija 15, Sofija 1978, 309—320).
- [6] I. Gălăbov: *Schrift- und Lautsystem des Altbulgarischen* (Welt der Slawen 13, 1968, 376—404).
- [7] G. Hüttl-Folter: *Diglossija v drevnej Rusi* (Wiener Slavistisches Jahrbuch 24, 1978, 108—123);
- [8] G. Hüttl-Worth: *Roľ cerkovnoslavjanskogo jazyka v razvitii russkogo literaturnogo jazyka* (American Contributions to the 6th Intern. Congress of Slavists I, Linguistic Contributions, 1968, separát).
- [9] K. Horálek: *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1962
- [10] A. V. Isačenko: *The Development of the Clusters *sk̄, *zg etc. in Russian* (Scando-Slavica 15, 1969, 99—110).
- [11] T. N. Kandaurova: *Assimiljacija markirovannyh cerkovnoslavajnzimov v drevne-russkich pamjatnikach XI—XIV vekov* (in: *Problemy obščego i russkogo jazykoznanija*, Moskva 1972, 89—103).
- [12] B. Koneski: *Istorija na makedonskiot jazik*, Skopje 1965.
- [13] M. Kravar: *O dvojezičnom karakteru staroruske pismenosti* (in: *Simpozium 1100-godišnina od smrtta na Kiril Solunski II*, Skopje 1970, 111—122).
- [14] F. V. Mareš: *Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty* (Slavia 25, 1956, 443—495).
- [15] F. V. Mareš: *Drevneslavjanskij literaturnij jazyk v Velikomoravskom gosudarstve* (Vopr. jazykoznanija 1961, Nr. 2, 12—23).
- [16] W. K. Matthews: *Trubetzkoy's ѡ, ѡ and the Old Bulgarian Group št/žd* (in: *Beogradski medjunarodni slavistički sastanak*, Beograd 1957, 485—490).
- [17] R. Mrázek: *České hláskové uskupení žď* (Sborník prací fil. fak. Brno, A 27, 1979, 97—105).
- [18] M. Pešikan: *O rekonstrukciji stsl. fonološkog sistema* (Južnosl. filolog 25, 1961—62, 153—160).
- [19] M. Pešikan: *Neke napomene o fonetskom razvoju glasovnih grupa stj, zdj, skj, zgj u srpskohrvatskom jeziku* (Južnosl. filolog 23, 1958, 247—253).
- [20] *Pražský lingvistický kroužek: Teze předložené Prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, 4. Aktuální problémy jazyka církevněslovanského* (nové vyd. J. Vachek: *V základů přážské jazykovědné školy*, Praha 1971, 51 n.).
- [21] T. Rott-Zebrowski: *Pismo i fonetyka Izbornika Światostawa z 1076 roku (na tle pisma i fonetyki zabytków ruskich XI w. i kanonu starosłowiańskiego)*, Lublin 1974.

- [22] A. M. Seliščev: *Staroslavjanskij jazyk I. Vvedenije, fonetika, Moskva 1951.*
- [23] I. I. Sreznevskij: *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka I—III, Moskva 1958* (reprint dle vyd. z r. 1893—1921).
- [24] V. Tkadlčík: *Dvě reformy hláholského písennictví* (Slavia 32, 1963, 340—366).
- [25] Cv. Todorov: *Săcetenija șt, ždž i șt, žd v bălgarskija ezik* (in: Sbornik Miletič, Sofija 1933, 47—55).
- [26] N. I. Tolstoj: *K voprosu o drevneslavjanskom jazyke kak obščem literaturnom jazyke južnych i vostočnych slavjan* (Vopr. jazykoznanija 1961, Nr. 1).
- [27] Imre Tóth: *K voprosu izučenija pamjatnikov ruskoj redakcii st.-sl. jazyka* (Studia Slavica Acad. Scientiarum Hungaricae XIX/1—3, Budapest 1973, 337—346).
- [28] N. S. Trubetzkoy: *Die aksl. Vertretung der usl. *tj, *dj* (ZslPh 13, 1936, 88—97).
- [29] N. S. Trubetzkoy: *Altkirchenlavische Grammatik, Wien 1954.*
- [30] R. Večerka: *Zur Periodisierung des Altkirchenlavischen* (in: Methodiana, Wien—Köln—Graz 1976, 92—121).
- [31] R. Večerka: *Das Altkirchenlavische als Schriftsprache Grossmährens* (Wiener Slawistischer Almanach 6, 1980, 279—297).
- [32] B. Velčeva: *Praslavjanski i starobălgarski fonologički izmenenija, Sofija 1980.*
- [33] J. Vrana: *Stsl. grafijski sistem i njegova fonetska realizacija* (Radovi Zavoda za slavensku filologiju 5, Zagreb 1963, 113—138).
- [34] L. P. Žukovskaja: *O nekotorych problemach istorii russkogo literaturnogo jazyka drevnejšego perioda* (Vopr. jazykoznanija 1972, Nr. 5, 62—76).